

Date: 7th October-2026

BOG'DORCHILIK TERMINLARINING LINGVOKOGNITIV VA METAFORIK
XUSUSIYATLARI: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA

Diyarov Akmal To'liq o'g'li

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika

Instituti o'qituvchisi, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

Annotatsiya. Maqolada bog'dorchilik terminlarining o'zbek va ingliz tillaridagi lingvokognitiv va metaforik xususiyatlari qiyosiy aspektida tahlil qilinadi. Bog'dorchilik leksikasi inson tajribasining qadimiy va ko'p qirrali qatlami sifatida kognitiv metaforalar uchun boy manba ekani ko'rsatiladi. "inson – o'simlik", "rivojlanish – o'sish", "natija – meva", "tarbiya – parvarish" kabi konseptual modellar aniqlanib, ularning ikki tildagi lisoniy ifodasi va lingvomadaniy xususiyatlari yoritiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, asosiy modellar universal, obrazli tafsilotlar esa milliy dehqonchilik tajribasi va tarixiga bog'liq holda farqlanadi.

Kalit so'zlar: bog'dorchilik terminlari, lingvokognitiv tahlil, konseptual metafora, kontseptosfera, termin, o'zbek tili, ingliz tili.

Bog'dorchilik insoniyatning eng qadimgi mashg'ulotlaridan biri bo'lib, u bilan bog'liq leksika o'simlik o'stirish tajribasini til orqali mustahkamlagan. Bu tajriba faqat dehqonchilik doirasida qolmaydi: *ildiz otmoq, gullab-yashnamoq, meva bermoq* kabi birikmalar kundalik nutqda ham, badiiy va publitsistik matnlarda ham ko'chma ma'noda keng qo'llanadi. Ingliz tilidagi *roots, branch out, bear fruit, nip in the bud* birikmalari ham xuddi shunday funktsiyani bajaradi. Bunday hodisalar bog'dorchilik terminlarini lingvokognitiv nuqtai nazardan o'rganishni taqozo etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, o'zbek tilshunosligida bog'dorchilik terminologiyasi asosan leksik-semantik va tarixiy-etimologik jihatdan o'rganilgan, terminlarning kognitiv tabiati va metaforik modellari esa tizimli tahlil qilinmagan. Kognitiv tilshunoslik esa tilni insonning dunyoni anglash va tasniflash tajribasi bilan bog'lab o'rganadi. Ikki tilning qiyosiy tahlili bu tajribaning qaysi qismi universal, qaysi qismi milliy-madaniy ekanini aniqlashga imkon beradi.

Kognitiv tilshunoslikda til inson bilish faoliyatining tarkibiy qismi, so'z esa tajribani tasniflash va saqlash vositasi sifatida qaraladi (Kubryakova va boshq., 1996; Evans va Green, 2006). Bu yondashuvda termin faqat tushunchaning belgisi emas, balki ma'lum bilim tuzilmasining, ya'ni *freym* yoki *kontseptosferaning* tilda aks etgan ko'rinishi hisoblanadi. Bog'dorchilik terminlari ham shunday tuzilmani tashkil qiladi: urug', ko'chat, ildiz, tana, shox, barg, gul, meva, hosil, parvarish.

Konseptual metafora nazariyasiga ko'ra (Lakoff va Jonson, 1980), metafora bir tushunchaviy sohani boshqasi orqali anglash usuli bo'lib, u *manba soha* va *nishon soha* o'rtasidagi muntazam moslikka asoslanadi. Bu moslik tasodifiy emas, u jismoniy va ijtimoiy tajribadan kelib chiqadi (Kövecses, 2010). Bog'dorchilik manba soha sifatida alohida

Date: 7th October-2026

qulaylikka ega: o'simlikning hayot sikli (urug'dan hosilgacha) inson hayoti, jamiyat, bilim va ish jarayonining rivojlanishi bilan o'xshash tuzilishga ega.

Terminlar ko'chma ma'no hosil qilganda ularning ilmiy aniqligi qisman yo'qoladi, ya'ni determinologizatsiya sodir bo'ladi. Masalan, ingliz tilidagi *graft* yoki *prune* so'zlari dastlab agrotexnik terminlar bo'lgan, hozir esa iqtisodiyot va boshqaruv sohalarida ham qo'llanadi. Tahlilda quyidagi tematik guruhlar ajratildi:

1. **o'simlikning tuzilishi** (ildiz, tana, shox, barg, kurtak);
2. **hayot sikli va o'sish** (urug', ko'chat, gullash, pishish, hosil);
3. **agrotexnik amallar** (payvand, butash, sug'orish, o'g'itlash, chopiq);
4. **bog' va makon** (bog', gulzor, nihol, tuproq, zamin).

O'zbek tilida bog'dorchilik terminlarining metaforik modellari

O'zbek tilida bog'dorchilik metaforalari til tizimida ham, xalq og'zaki ijodida ham chuqur ildiz otgan. Ular asosan quyidagi modellar atrofida to'planadi.

1. INSON – O'SIMLIK. Bu model eng faol modellardan biri. Inson hayotining bosqichlari o'simlik bosqichlariga qiyoslanadi: *yosh nihol* (yosh avlod), *ko'chat* (yetishayotgan shaxs), *gullab-yashnamoq* (rivojlanmoq), *so'lmoq, xazon bo'lmoq* (qarimoq, qurimoq). Nasl-nasab "daraxt" sifatida tasavvur qilinadi: *ildiz* (kelib chiqish), *shajara* (nasab daraxti), *shox-shabba* (avlodlar).

2. RIVOJLANISH – O'SISH. Jarayonlarning boshlanishi va rivojlanishi o'simlik o'sishi orqali ifodalanadi: *ildiz otmoq* (mustahkam o'rnashmoq), *kurtak yozmoq* (yangi hodisaning boshlanishi), *shoxlanmoq* (tarmoqlanmoq), *unib-o'smoq* (rivojlanmoq). Ildiz tushunchasi sabab va asos ma'nosini ham oladi: *muammoning ildizi*.

3. NATIJA – MEVA / HOSIL. Mehnat mevasi, *hosilini yig'moq, meva bermoq* birikmalarida natija va foyda hosil sifatida tasavvur qilinadi. Bu model *Nima eksang, shuni o'rasan* maqolida ham ifodalangan: harakat va uning oqibati urug' ekish va hosil yig'ish bilan bog'lanadi. *Mevali daraxt boshini egar* maqolida esa meva kamtarlik bilan bog'liq.

4. TARBIYA – PARVARISH. Ta'lim va tarbiya bog'bonning o'simlikka g'amxo'rliqi sifatida tasvirlanadi: *tarbiya bermoq* bilan bir qatorda *ko'chatni o'stirmoq, nihol parvarishlamoq* kabi obrazli ifodalar uchraydi. Bu yerda bog'bon – o'qituvchi yoki ota-ona, nihol – bola yoki talaba.

5. O'ZGARTIRISH – BUTASH VA PAYVAND. *Butamoq* (ortiqcha shoxlarni qirqmoq) ko'chma ma'noda ortiqchadan xalos bo'lishni bildirishi mumkin, *payvand* esa asosan badiiy va publitsistik uslubda uchraydi: *madaniyatlar payvandi, yangi g'oyani payvand qilmoq*. Bu modelda yangi element mavjud asosga qo'shiladi va u bilan birga o'sadi.

6. BOG' – MAKON. *Bog', gulzor, go'zal bog'* ona yurt, jannat, farovonlik timsollari sifatida ishlatiladi. Bu qatlam sharq adabiy an'anasi (bog' va gul timsollari) bilan chambarchas bog'liq.

Ingliz tilida bog'dorchilik terminlarining metaforik modellari

Ingliz tilida bog'dorchilik metaforalari kundalik nutqdan tortib biznes, siyosat va axborot texnologiyalarigacha kirib borgan. Bu yerda ham yetakchi modellar o'simlik hayot siklidan kelib chiqadi.

Date: 7th October-2026

1. PEOPLE ARE PLANTS. *A budding artist, a late bloomer, to flourish, to wither away, family tree, a branch of the family, rootless: insonning rivojlanishi, qarishi va nasl-nasabi o'simlik obrazlari orqali beriladi. Budding va late bloomer birikmalarida iste'dodning yetilishi gul ochilishiga o'xshatiladi.*

2. DEVELOPMENT IS GROWTH. *The idea took root, to branch out, to sprout, grassroots movement, root cause, the seeds of change, to sow the seeds of doubt, seed funding. Bu birikmalarda urug' boshlanishni, ildiz sababni, shox yangi yo'nalishni bildiradi. Seed funding kabi birikmalarda esa metafora tijorat terminiga aylangan.*

3. RESULTS ARE FRUIT. *To bear fruit, to come to fruition, the fruits of one's labour, low-hanging fruit, to reap what you sow, to harvest data. Natija, foyda va qulay imkoniyat meva obrazi bilan ifodalanadi; to reap what you sow ifodasi o'zbek tilidagi Nima eksang, shuni o'rsan maqoli bilan semantik jihatdan mos keladi.*

4. CARE IS CULTIVATION. *To cultivate a relationship, to nurture talent, fertile ground, to plant an idea, cross-pollination of ideas, to weed out. Munosabatlar va iste'dodni rivojlantirish parvarish sifatida, nomaqbul elementlarni chiqarib tashlash esa begona o'tni yulish sifatida tasavvur qilinadi.*

5. CHANGE IS PRUNING AND GRAFTING. *To prune the budget, to prune a workforce, to graft new technology onto an old system, to nip in the bud. Bu yerda qisqartirish va tartibga solish butashga, mavjud tizimga yangi element qo'shish payvandga, rivojlanishning boshlanishidayoq to'xtatish esa kurtakni uzishga o'xshatiladi.*

6. Terminologik metaforalar. Ingliz tilida bog'dorchilik obrazlari ixtisoslashgan terminlarga ham aylangan, ayniqsa axborot texnologiyalarida: *root directory, decision tree, branch* (versiyalarni boshqarishda), *leaf node*. Bu holatda metafora endi obraz sifatida emas, standart termin sifatida ishlaydi.

Qiyosiy tahlil

Tahlil natijalari asosiy konseptual modellar ikki tilda mos kelishini, farqlar esa obrazlarning tanlanishi, ifoda shakli va qo'llanish doirasida namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Model	O'zbek tilida	Ingliz tilida
INSON – O'SIMLIK	<i>yosh nihol, gullab-yashnamoq, shajara</i>	<i>budding artist, late bloomer, family tree</i>
RIVOJLANISH – O'SISH	<i>ildiz otmoq, kurtak yozmoq, shoxlanmoq</i>	<i>take root, sprout, branch out</i>
SABAB – ILDIZ	<i>muammoning ildizi</i>	<i>root cause</i>
NATIJA – MEVA	<i>mehnat mevasi, meva bermoq</i>	<i>bear fruit, fruits of labour</i>
ISTE'DOD/TARBIYA – PARVARISH	<i>nihol parvarishlamoq, ko'chatni o'stirmoq</i>	<i>nurture talent, cultivate a relationship</i>
O'ZGARTIRISH – BUTASH/PAYVAND	<i>payvand qilmoq</i>	<i>prune the budget, graft onto</i>
BOSHLANISH – URUG'	<i>nifoq urug'ini sochmoq</i>	<i>seeds of change, seed funding</i>

Date: 7th October-2026

O'xshashliklar tabiiy va kognitiv asosga ega: o'simlikning hayot sikli (urug', o'sish, meva) barcha insonlar uchun tushunarli, shu sababli "INSON – O'SIMLIK", "RIVOJLANISH – O'SISH" va "NATIJA – MEVA" modellari ikki tilda ham faol. Maqol darajasida ham muvofiqlik kuzatiladi (*Nima eksang, shuni o'rasan – You reap what you sow*).

Farqli jihatlar quyidagilarda ko'rinadi:

➤ **Qo'llanish sohasi.** Ingliz tilida bog'dorchilik metaforalari biznes, moliya va axborot texnologiyalarida keng qo'llanadi (*seed funding, prune the budget, root directory, decision tree*). O'zbek tilida esa ular ko'proq badiiy, publitsistik va maqol-matal doirasida uchraydi.

➤ **Terminlashuv darajasi.** Ingliz tilida bu metaforalarning ancha qismi barqaror terminga aylangan, o'zbek tilida esa ko'p holda erkin obrazli ifoda sifatida qoladi.

➤ **Madaniy tasvirlar.** O'zbek tilida bog', gulzor va nihol obrazlari sharq adabiy an'anasi, mahalla va oila tarbiyasi, bog'dorchilik madaniyati bilan bog'liq. Ingliz tilidagi *garden* va *cultivate* obrazlari esa ko'proq ta'lim, boshqaruv va jamiyat rivoji nuqtai nazaridan ishlatiladi.

➤ **Leksik tuzilma.** Ingliz tilida bir so'zning ko'p ma'noliligi (*branch, root, graft*) yuqori; o'zbek tilida esa ko'proq so'z birikmalari va frazeologik ifodalar orqali yuzaga chiqadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu xulosalar dastlabki kuzatuvlarga asoslanadi. Ularni tasdiqlash uchun o'zbek milliy korpusi va ingliz tili korpuslari (masalan, BNC, COCA) asosida chastotaviy tahlil o'tkazish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot bog'dorchilik terminlari o'zbek va ingliz tillarida kuchli metaforik salohiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Ikki tilda ham o'simlikning hayot sikli tajribasi inson hayoti, rivojlanish, natija, tarbiya va o'zgarish tushunchalariga proyeksiya qilinadi, bu esa "INSON – O'SIMLIK", "RIVOJLANISH – O'SISH", "NATIJA – MEVA" kabi universal modellarni hosil qiladi. Farqlar qo'llanish sohasida (o'zbek tilida badiiy va maqol doirasi, ingliz tilida biznes va axborot texnologiyalari), terminlashuv darajasida va madaniy obrazlarda namoyon bo'ladi. Natijalar tarjima, terminografiya va qiyosiy tilshunoslikda qo'llanilishi mumkin; keyingi bosqichda korpus asosidagi miqdoriy tahlil va shevalar materialini jalb qilish istiqbolli.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Deignan, A. *Metaphor and Corpus Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 2005.
2. Evans, V., Green, M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
3. Kövecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.
4. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Date: 7thOctober-2026

5. Kubryakova E. S. i dr. *Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov*. Moskva: MGU, 1996.
6. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. Jizzax: Sangzor, 2006.
7. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildlik. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. *Oxford English Dictionary*. Oxford University Press. <https://www.oed.com>

